

## TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATI: NAMOYONDALARI VA ULARNING FAOLIYATI

**Muhsiddinov Ahrorbek**  
*Oltiariq tumani 1-sonli texnikumi.*

### KIRISH

Turkiston o‘lkasi XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tarkibiga o‘tishi bilan birga, bu yerda avval ko‘rilmagan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar avj oldi. Mustamlaka hukmronligi sharoitida mahalliy aholi uchun nafaqat iqtisodiy qiyinchiliklar, balki ma’naviy va madaniy qoloqlik ham kuchayib bordi. Eski davr ta’lim tizimi faqat diniy bilimlarni uzatishga asoslanib, zamonaviy fan, texnika va jahon tajribasidan uzoq edi. Aholining aksariyati savodsiz, qishloq xo‘jaligi va mehnat tizimi esa qadimgi usullarda davom etardi.

Ana shunday murakkab va ziddiyatli davrda o‘lkaning ilg‘or ziyolilari orasida yangi g‘oyalar – o‘zgarish, islohot va taraqqiyot g‘oyalari paydo bo‘ldi. Bu g‘oyalar o‘zida islom qadriyatlari va milliy an‘analarni saqlagan holda, zamonaviy ilm-fan, ta’lim va hayot tartiblarini o‘zlashtirishni maqsad qildi. Tarixga jadidchilik harakati nomi bilan kirgan bu oqim – Turkiston milliy uyg‘onishining boshlang‘ich va asosiy poydevori bo‘ldi.

Ushbu maqolada jadidchilik harakatining paydo bo‘lish sabablari, uning asosiy mohiyati, eng ko‘zga ko‘ringan namoyondalari va ularning jamiyat hayotiga ta’sir etgan faoliyati, shuningdek harakatning tarixiy ahamiyati va qoldirgan merosi keng tahlil etiladi.

### JADIDCHILIK HARAKATINING PAYDO BO‘LISHI VA MOHIYATI

Jadidchilik tasodifiy paydo bo‘lgan oqim emas, balki davr va hayotning o‘zi talab qilgan zaruriyat edi. Uning shakllanishiga quyidagi omillar asos bo‘ldi:

- Mustamlaka sharoitining ta’siri: Rossiya hukmronligi natijasida o‘lkaga yangi texnika, aloqa yo‘llari, matbuot va turli madaniy aloqalar kirib keldi. Bu esa mahalliy ziyolilarga o‘z holatini boshqa xalqlar holati bilan solishtirish imkonini berdi.

- Ta’lim tizimining tanazzuli: Qadimgi maktab va madrasalarda o‘qitish usuli eskirgan, dastur tor edi. Tabiatshunoslik, matematika, geografiya, jahon tarixi kabi zarur fanlar o‘qitilmas, o‘qitish asosan yod olishga asoslanardi.

- Tashqi madaniy va g‘oyaviy ta’sir: Turkiya, Misr, Qozon va Qrimdagi islohotchilik harakatlari, shuningdek Yevropa davlatlarining ilm-fan va madaniyat sohasidagi yutuqlari Turkiston ziyolilariga kuchli turtki berdi.

- Ijtimoiy ehtiyoj: Savodsizlik, kasalliklar, qoloq urf-odatlar va ayollarning huquqsizligi jamiyatning oldinga siljishiga jiddiy to‘siq bo‘lardi.

“Jadid” so‘zi arabchadan tarjimada “yangi”, “yangi usul” degan ma’noni anglatadi. Shunga ko‘ra, harakatning asosiy mazmuni ham yangilash va islohot edi. Jadidchilikning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Ta’limni barcha uchun ochiq qilish, yangi usul va zamonaviy fanlar asosida maktablar tuzish;
2. Milliy til va adabiyotni rivojlantirish, matbuot va nashr ishlarini yo‘lga qo‘yish;

3. Islom dinining sof va asl qoidalarini tiklash, uni jaholat va xurofotdan tozalash;

4. Ayollar va qizlar ta’limiga alohida e’tibor berish, ularning jamiyatdagi o’rnini oshirish;

5. Savodsizlikka qarshi kurash, xalqni ilm va ma’rifatga chorlash;

6. Milliy ong va vatanparvarlik tuyg’usini shakllantirish.

Jadidlar o’zgarishni keskin inqilob yo’li bilan emas, balki ta’lim, ma’rifat va madaniy rivojlanish yo’li bilan amalga oshirishni afzal ko’rdilar. Ularning mashhur shiori: “Avvalo – ma’rifat, avvalo – bilim” edi.

Harakat boshqa markazlashgan tashkilot shaklida emas, balki bir guruh fikr va maqsad birligiga ega bo’lgan ziyolilarning umumiy sa’y-harakati sifatida rivojlandi. Har bir shaxs o’z viloyati va sohasida faoliyat olib borib, umumiy ishga hissa qo’shdi.

Mahmudxo’ja Behbudiy – harakatning asoschisi va nazariyotchisi

(1875–1919, Samarqand)

Behbudiy jadidchilikning eng yirik va yetakchi vakili sifatida tan olinadi. U dastlab qozilik lavozimida ishlagan, ammo keyinchalik o’zini butunlay ma’rifat ishlariga bag’ishladi. Uning fikricha, “Millat qullikdan faqat bilim va tarbiya orqali qutuladi”.

- Samarqandda birinchi namunali yangi usul maktabini ochdi va uni o’z mablag’i bilan ta’minladi;

- 1913-yilda “Samarqand” gazetasiga asos soldi – bu o’lkadagi eng obro’li milliy nashrlardan biri bo’lib, unda davlat va jamiyat, ta’lim, adolat va milliy birlik masalalari yoritildi;

- O’zbek adabiyotida birinchi pyesa – “Padarkush” ni yozdi. Unda jaholat va qoloqlikning inson va oila taqdiriga qanday zarar yetkazishi hayotiy misollar bilan ko’rsatildi;

- Ko’plab darsliklar, qo’llanmalar va uslubiy adabiyotlar yaratdi. Uning “Rusya o’lkasi”, “Yer yuzi” kabi asarlari o’sha davrda asosiy o’quv vositasi bo’ldi;

- Eski madrasalarning ishini yaxshilash va zamonaviylashtirish bo’yicha loyihalar tayyorladi.

Behbudiyning xizmati shundaki, u jadidchilikni faqat mahalliy ish emas, balki butun Turkiston va umuman turkiy xalqlarning umumiy ishi darajasiga ko’tardi.

Abdurauf Fitrat – ma’rifatparvarlikning buyuk vakili va mutafakkiri

(1886–1938, Buxoro)

Fitrat jadidchilikning eng kuchli nazariyotchisi, shoir, yozuvchi va dinshunos olim edi. U Buxoro amirligining qattiq qoloq tuzumiga qarshi kurashdi va islomni zamonaviy hayot bilan uyg’unlashtirish yo’llarini izladi.

- Uning “Munozara” asari jadidchilikning dasturiy hujjati hisoblanadi. Unda yangi va eski usul maktablarning afzallik va kamchiliklari ochiq bahs shaklida tahlil qilingan;

- “Hindiston sayohati”, “Ta’lim va tarbiya”, “Oila” kabi asarlarida milliy qadriyatlar, axloq qoidalari va inson kamoloti masalalari yoritildi;

- U ta’limda fan va dinning bir-biriga zid emasligini, aksincha bir-birini to’ldirishini isbotlashga harakat qildi;

- Buxoroda yashab, yosh avlodni o’qitish va o’zgartirish uchun kurashdi, keyinchalik milliy davlat va madaniyat qurilishida faol ishtirok etdi.

Fitratning asarlari tilning soddaligi, fikrning teranligi va maqsadning ravshanligi bilan ajralib turadi. U milliy ongini shakllantirishga katta ta’sir ko’rsatdi.

Munavvar Qori Abdurashidxonov – Toshkent jadidchiligining tashkilotchisi  
(1878–1931, Toshkent)

U poytaxt Toshkentda harakatning asosiy tashkilotchisi va tashviqotchisi edi. Uning ismi ko’pincha “Toshkent jadidchiligi” tushunchasi bilan birga tilga olinadi.

Muhim ishlari:

- 1901-yilda Toshkentda birinchi yangi usul maktabini ochdi. Bu voqea butun o’lka uchun katta yangilik bo’ldi;

- “Xurshid”, “Taraqqiy”, “Shuhrat” kabi gazeta va jurnallar chiqarishga asos soldi. Ular orqali jadidchilik g’oyalari keng xalq qatlamlariga yetkazildi;

- Ayollar ta’limiga alohida e’tibor berdi – bu masalada u eng jasur qadam tashlagan jadidlardan hisoblanadi. Qizlar uchun maxsus sinflar va maktablar ochishga harakat qildi;

- O’qituvchilar tayyorlash kurslarini tashkil etdi, yangi darsliklar yaratish va nashr qilish ishlarini yo’lga qo’ydi. Munavvar Qori o’z hayotini matbuot va ta’lim tizimini rivojlantirishga bag’ishladi. Uning so’zlaricha: “Xalqning qadr-qimmati bilim darajasi bilan o’lchanadi”.

Abdulla Avloniy – ma’rifat va axloq tarbiyachisi (1878–1934, Toshkent)

Avloniy shoir, yozuvchi, o’qituvchi va jamoat arbobi sifatida butun hayotini bolalar va yoshlar tarbiyasiga bag’ishladi. U o’zbek bolalar adabiyotiga asos solgan va o’qitish uslubini takomillashtirishda katta tajriba to’plagan.

- “Turkiy guliston yoxud axloq” nomli mashhur darsligi asrlar davomida o’qituvchi va o’quvchilar uchun qo’llanma bo’lib kelgan. Unda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, halollik, do’stlik va boshqa insoniy fazilatlar she’r va hikoya shaklida o’rgatiladi;

- Yangi usul maktablarida uzoq yillar dars berdi, o’quv reja va dasturlarini ishlab chiqdi;

- “Sadoi Turkiston”, “Tarjimon” gazetalarida maqolalar chop etib, o’z fikrlarini ommaga yetkazdi;

- Oddiy xalq tili bilan yozilgan asarlari orqali jadidchilik g’oyalarini tushunarli qilib tarqatdi.

Avloniyning xizmati shundaki, u ma’rifatni nafaqat nazariya, balki kundalik hayot tarziga aylantirishga harakat qildi.

Tarixiy ahamiyati

Jadidchilik Turkiston tarixida yangi davrni ochdi. Uning natijalari quyidagilarda ko’rinadi:

- Ta’lim tizimida tub o’zgarishlar boshlanib, savodxonlik o’sdi;

- Milliy adabiyot, til va matbuot shakllandi;

- Jamiyatda ayollar va bolalar huquqlari masalasi kun tartibiga chiqdi;

- Turkiston xalqining o’zligini anglashi va kelajakka ishonchi ortdi;

- Keyinchalik milliy davlatchilik va mustaqillik uchun kurashning g’oyaviy asosi tayyorlandi.

## 5. XULOSA

Turkistonda jadidchilik harakati – bu o‘z davrining eng ilg‘or va fidokorona harakati edi. Uning namoyondalari qiyin va qaltis sharoitda ham xalqni jaholatdan qutqarish, o‘lkani qoloqlikdan olib chiqish uchun butun kuch va hayotlarini sarfladilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy va boshqa jadidlar faqatgina o‘qituvchi va yozuvchi emas, balki millatning ma’naviy yo‘lboshchilari ham edilar. Ularning g‘oyalari va ishlari qisqa vaqt ichida katta natija bermagan bo‘lsa-da, uzoq tarixiy davr uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Jadidchilik merosi shuni isbotlaydiki, har qanday taraqqiyotning asosiy kaliti – bu bilim, ma’rifat va milliy birlikdir.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston tarixi. 2-jild. Toshkent: O‘qituvchi, 2016. – 432 b.
2. Karimov B. Jadidchilik: g‘oyalar kurashi va tarixiy haqiqat. Toshkent: Sharq, 2005. – 288 b.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar va hujjatlar. Toshkent: Fan, 2010. – 376 b.
4. Fitrat A. Ma’rifat va millat. Toshkent: O‘zbekiston, 2012. – 224 b.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – 168 b.